

THEO D'HAEN

*Van koloniale naar wereldliteratuur?
Postkoloniale visies op de Nederlandse literatuur*

De zes oraties, of inaugurele redes, die hier gebundeld worden aangeboden zijn merkwaardig om een aantal redenen. Een eerste reden ligt in het feit dat ze allemaal als onderwerp een literatuur hebben die tot onlangs als universitaire studie in Nederland nauwelijks aan bod kwam als zelfstandig studie-object, met name de literatuur afkomstig uit Nederlands voormalige koloniën. Een tweede reden is dat ze allemaal naar die literatuur kijken met een postkoloniale blik. Het ene feit is trouwens niet los te denken van het andere.

Er is in Nederland steeds een levendige belangstelling geweest voor wat men gemeenzaam de 'koloniale' literatuur noemde. Die belangstelling beperkte zich gedurende lange tijd echter bijna uitsluitend tot de zgn. Indisch-Nederlandse literatuur. Toonaangevend hiervoor waren het pionierswerk van Rob Nieuwenhuys in zijn *Oost-Indische Spiegel* (1978), de talrijke geschriften van Peter van Zonneveld, Gerard Termorshuizen en Bert Paasman over het onderwerp, en de magistrale studie van de Amerikaanse hoogleraar van Nederlandse afkomst Eric Montague Beekman, *Troubled Pleasures: Dutch Colonial Literature from the East Indies, 1600-1950* (1996), in vertaling verschenen als *Paradijzen van weleer: Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (1998). Hoewel de Utrechtse hoogleraar algemene literatuurwetenschap en historicus qua opleiding J.J. Oversteegen al vroeg ook aandacht besteedde aan de West-Indische literatuur, en met name aan het werk van Cola Debrot, met in zijn spoor jongere literatuurwetenschappers en critici zoals Jos de Roo, Wim Rutgers, nogmaals Bert Paasman, Aart Broek en Michiel van Kempen, bleef de Indisch-Nederlandse literatuur toch bepalend voor de blik die men vanuit Nederland richtte op literair werk dat op de een of andere manier begaan was met de (vroegere) Nederlandse koloniën. Dat verklaart ook waarom men in Nederland gedurende lange tijd niet wilde weten van de term en

het concept 'postkoloniale' literatuur en literatuurstudie, maar integendeel vasthield aan de term 'koloniale' literatuur.

Zoals ik het in 2002 stelde in mijn inleiding tot *Europa buitengaats: Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* wortelt het verzet dat in Nederland lang werd gekoesterd tegen de term 'postkoloniaal' in het in Nederland gangbare gebruik om de Indisch-Nederlandse literatuur als norm te nemen. Rob Nieuwenhuys definieerde die literatuur in zijn *Oost-Indische Spiegel* als "wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren van de [Verenigde Oost-Indische] Compagnie tot op heden" (Nieuwenhuys 1978). De door Nederland gevoerde taalpolitiek in Indonesië, en de concrete omstandigheden van de Nederlandse aanwezigheid in wat nu Indonesië is, hebben ertoe geleid dat er nauwelijks in het Nederlands geschreven literair werk over het voormalige Nederlands-Indië bestaat dat niet door Nederlanders is geschreven. De uitzonderingen zijn, voor de onafhankelijkheid van Indonesië, Kartini, Noro Soeroto en Soewarsih Djojopoespito, en die worden door Nieuwenhuys integraal tot de Indisch-Nederlandse literatuur gerekend, precies omdat ze in het Nederlands schreven. Na de onafhankelijkheid zijn er wel talrijke werken geschreven door, vooral, tweede- en derde-generatie uit Indonesië afkomstige maar in Nederland wonende auteurs, maar ook die worden stevast tot de Nederlandse literatuur gerekend. De enige belangrijke uitzondering is wellicht Han Resink. Bij de Indisch-Nederlandse literatuur gaat het dus om een literatuur die in wezen vanuit Nederland naar de kolonie of ex-kolonie kijkt, of het nu gaat om geboren en getogen Nederlanders, zoals Multatuli, P.A. Daum of Louis Couperus, die schrijven over Nederlands-Indië vanuit hun Oost-Indische ervaringen, om in Nederlands-Indië geboren, maar verder 'Nederlandse,' schrijvers zoals E. du Perron, Maria Dermoût, of later nog Jeroen Brouwers en Adriaan van Dis, of om schrijvers en schrijfsters in Nederland geboren uit Indonesische of gemengde ouders, zoals Marion Bloem. Ook de na de onafhankelijkheid geschreven Indisch-Nederlandse literatuur blijft derhalve een hoog koloniaal gehalte houden. In een eerste fase vanwege haar hoge 'tempoe doeloe'-sfeer, waarbij met nostalgie wordt teruggeblikt op de (ex-)kolonie als wat in de vertaling van Beekmans boek zo treffend "paradijzen van weleer" wordt genoemd (Beekman 1998). En in de latere fase omdat de betrokken literatuur eigenlijk nauwelijks gaat over de (ex-)kolonie zelf, het huidige Indonesië dus, maar voornamelijk over het lot van de uit Indonesië ingeweken Nederlanders, of ze nu 'gewoon' Nederlands zijn of van gemengd Nederlands-Indonesische of zelfs volledige Indonesische afkomst, in Nederland.

Met andere woorden, als we de Indisch-Nederlandse literatuur als maatstaf nemen is er noch chronologisch noch inhoudelijk enige reden om van 'post-kolonialisme' te spreken. Dat zijn inderdaad de twee mogelijke invullingen die in

de Engelstalige literatuurstudie, van waaruit de term en het begrip 'post-kolonialisme' afkomstig is, aan die term worden gegeven.

De eerste invulling spreekt voor zich, en slaat voornamelijk op die werken die ontstaan in de ex-koloniën, of geschreven werden door auteurs afkomstig uit, en liefst nog, maar niet noodzakelijk, woonachtig in die ex-koloniën, in de taal van de vroegere kolonisator, en na de onafhankelijkheid van de vroegere kolonie. Met die betekenis geeft men dan vaak de voorkeur aan de term 'post-koloniaal,' met koppelteken, om er de nadruk op te leggen dat het gaat om literair werk dat ná het kolonialisme komt en dus ná de 'koloniale' literatuur.

De tweede invulling, waarbij de term 'postkolonialisme' wordt geprefereerd zonder koppelteken, legt eerder de nadruk op het verzet tegen het kolonialisme, in heden of verleden, dat uit de betrokken werken zou spreken, en dit met voorbijgaan aan de chronologie. In deze opvatting kunnen werken dus postkoloniaal zijn nog vóór de onafhankelijkheid van de kolonie. Soms wordt dan een verder onderscheid gemaakt in 'anti-koloniaal', vóór de onafhankelijkheid, en 'post-koloniaal,' ná de onafhankelijkheid.

Beide opvattingen laten natuurlijk hele categorieën literatuur buiten beschouwing. Zo kan men wat de eerste invulling betreft de vraag stellen of ook de Nederlandse literatuur zelf, in de meest enge betekenis, niet 'post-koloniaal' is na de onafhankelijkheid van de Nederlandse koloniën? Ook Nederland bevindt zich dan eigenlijk toch in een 'post-koloniaal' tijdperk? Wat de tweede invulling aangaat kan men zich afvragen wat dan moet gebeuren met die werken die weliswaar geschreven zijn in de kolonie of ex-kolonie, of door (ex)-gekoloniseerden, maar die geen duidelijke anti-koloniale of anti-kolonialistische strekking hebben? In de Engelstalige kritiek en literatuurgeschiedenis zijn deze en andere mogelijkheden en problemen uitvoerig bediscussieerd, o.a. met betrekking tot het werk van V.S. Naipaul, die duidelijk post-koloniaal is, maar allesbehalve 'anti-koloniaal' of 'postkoloniaal.' Wat er ook van zij, het zal duidelijk zijn dat de Indisch-Nederlandse literatuur zoals we die eerder kort situeerden aan geen van beide stereotiepe invullingen voldoet.

Anders echter is het gesteld met de literatuur afkomstig uit Nederlands 'andere' koloniën, en met name de Antillen. Daar treffen we wel degelijk een literatuur aan die is geschreven, in het Nederlands, door de bewoners van die ex-koloniën, en dit zowel voor als na de onafhankelijkheid. Alleszins een deel van die literatuur voldoet daarenboven aan het 'verzetscriterium' dat we daarnet ook al onder de aandacht brachten. Deze literatuur sluit derhalve perfect aan bij de andere Caraïbische literaturen, en dan vooral de Engelstalige en Franstalige tegenhangers, die duidelijk postkoloniaal zijn, en die zelfs vaak model staan voor het fenomeen. Denken we maar aan het werk, al in de jaren 1930 tot 1960 van C.L.R. James, een schrijver, historicus en literatuurtheoreticus afkomstig, net als V.S. Naipaul, van

Trinidad en Tobago, die ook door Edward Said, de 'vader' van het postkolonialisme met zijn beroemde *Orientalism* uit 1978, geroemd werd als een voorloper. Voor de Engelstalige Caribische literatuur vermelden we van de generatie uit het midden van de twintigste eeuw ook nog de romanciers Sam Selvon en George Lamming, naast de dichter en theoreticus Kamau Brathwaite, en van een jongere generatie Caryl Phillips en David Dabydeen. Wat de Franstalige Caribische literatuur betreft kunnen we niet om het werk heen van Aimé Césaire, een van de grondleggers van de zgn. 'négritude'-beweging, Edouard Glissant, die zich met zijn talrijke romans, maar misschien meer nog met zijn *Discours antillais* uit 1981, en de al even talrijke essays die erop volgden, ontpopte tot één van de toonaangevende denkers over de Caribische literatuur in het bijzonder en de postkoloniale literatuur meer in het algemeen, en in wiens voetspoor jongere schrijvers lopen zoals Jean Bernabé, Raphaël Confiant en Patrick Chamoiseau. Vergeten we ook Maryse Condé niet. Hoe verschillend het werk van al deze schrijvers ook is, het doet een beroep op dezelfde 'postkoloniale' thema's als in het werk van een Tipp Marugg of een Edgar Cairo.

Typisch voor de postkoloniale benadering van de Caribische literatuur, en een van de grondthema's van het theoretische werk van Brathwaite en Glissant, is de positieve betekenis die gehecht wordt aan fenomenen van creolisering, in de taal evenals in het gewone leven, of het nu gaat om de kookkunst of om gemengde relaties. We zien dat zowel Michiel van Kempen en Wim Rutgers in hun oraties inpikken op dit discours van 'hybriditeit,' zoals dat aan bod komt in het theoretische werk niet enkel van Edward Said, maar vooral ook van Homi Bhabha die, samen met Gayatri Spivak, de 'heilige drievuldigheid' van de postkoloniale kritiek vol maakt. Wat dat betreft zijn de oraties van Van Kempen en Rutgers ook duidelijk 'postkolonialer' van inslag dan hun vroegere werk sinds de jaren 1980. Het is geen toeval dat Van Kempen al aan het begin van zijn oratie stelt dat, anders dan wat vroeger de gewoonte was bij de behandeling van Caribische literatuur, hij niet geïnteresseerd is in de blik vanuit Nederland op de vroegere kolonie, wat Van Kempen de "toeristenblik" noemt, maar precies in "wat er aan d[i]e andere zijde gebeurde." Van Kempens "kritische leesstrategie" moet dan leiden tot het "scherper zien van het wordingsproces van de Caraïbische cultuur vanuit het enorme scala aan bronnen naar een steeds sterker eigen en authentiek-Caraïbische cultuur." Voor Van Kempen belichaamt dit tegelijkertijd de tocht van de Antilliaan van de slavernij naar de vrijheid, van het opgelegde 'Nederlands' naar het gebruik van zijn 'eigen' taal, die onherroepelijk 'gecreoliseerd' is. Rutgers beschrijft eenzelfde proces niet voor wat hijzelf de "creatieve letterkunde" noemt, maar voor de Antilliaanse literatuurkritiek, literatuurgeschiedenis en literatuurwetenschap. Ook bij hem treffen we de ontwikkelingsgang aan van een in hoofdzaak 'koloniale'

beschouwing van de Antilliaanse literatuur naar een 'eigen,' en dus post- zowel als postkoloniale benadering.

Vanuit de bestudering van de Caraïbische literatuur (met inbegrip van de Nederlandstalige, maar ook die in creoolse talen geproduceerd in (vroegere) Nederlandse koloniën) als 'postkoloniaal,' en ongetwijfeld mede onder invloed van de dominante Engelstalige literatuurtheorie, filteren het gebruik van de betreffende term en de ermee gepaard gaande benadering van lieverlee ook door naar discussies rondom de Indisch-Nederlandse literatuur. Daarbij speelt de inbreng van uit Indonesië afkomstige literatuurtheoretici en -critici, zoals Pamela Pattynama, wiens oratie hierna ook volgt, ongetwijfeld een rol. Door haar werk tevens te situeren in het kader van de heden ten dage ook zeer populaire 'memory studies' slaagt ze erin tegelijkertijd de 'oudere' vorm van Indisch-Nederlandse literatuurstudie op te pikken en er een postkoloniale draai aan te geven. Concreet stelt ze dat Nederlands-Indië enkel nog bestaat in "de herinnering eraan via teksten erover." Zo wordt de kolonie voor het heden geactualiseerd in wat Toni Morrison bestempelde als een daad van "rememorying" (Morrison: 1987: 35-36). Zoals Pattynama laat zien komt een dergelijke daad van 'rememorying' – zoals dat ook in Morrisons opvatting van de term het geval is – in de regel neer op een erkenning van een koloniaal onrecht de kolonie of haar bewoners aangedaan, en een herschrijving van 'klassieke' koloniale teksten, zoals Louis Couperus' *De stille kracht* (1900) of Hella Haasses *Oeroeg* (1948) vanuit het standpunt van de 'ander,' of in ieder geval vanuit een standpunt dat ook rekening houdt met die 'ander.'

Hoewel in Nederland al vroeg college werd gegeven over de Zuid-Afrikaanse literatuur, en vooral dan over wat later de 'Afrikaanse' literatuur zou worden genoemd, gebeurde dit in de regel toch volledig onafhankelijk van discussies rondom de 'traditionele' Nederlandse koloniale literatuur. Pas vanaf de jaren '90, met het werk van o.a. Eep Francken, en in België Luc Renders, werd de Zuid-Afrikaanse literatuur betrokken in het algemene discours rondom de Nederlandse koloniale literaturen, en werd de postkoloniale theorie erop losgelaten, dit overigens mede onder invloed van ontwikkelingen binnen de Zuid-Afrikaanse universitaire wereld zelf, waar na het opheffen van de apartheid en het aantreden van Nelson Mandela een ware postkoloniale (en postmoderne) dijkbreuk plaatsvond in de literatuurstudie. De oraties van Ena Jansen en Marlene van Niekerk laten duidelijk de invloed hiervan zien, in de zin dat ze, elk op hun eigen en zeer verschillende manier, een deel van de koloniale geschiedenis van Zuid-Afrika beogen 'recht te zetten', d.w.z. te herschrijven vanuit postkoloniaal perspectief, met aandacht voor het standpunt van de gekoloniseerde eerder dan de kolonisator. De oratie van Van Niekerk, zelf een gevierde Zuid-Afrikaanse schrijfster, leunt daarbij dicht aan tegen wat Pattynama in het zog van Morrison een daad van "rememorying" noemde. Trouw aan haar roeping brengt Van Niekerk

een 'verhaal' in plaats van de traditionele 'academische' rede. In dat verhaal omschrijft ze, via een 'herschrijving' van J.M. Coetzee's *Elizabeth Costello* (2003), haar leeropdracht, nl. "de positie van de romanschrijver in post-apartheid Zuid-Afrika," en vult aldus ook haar oratie, zoals dat gebruikelijk is met oraties, programmatisch in.

Ena Jansen neemt een minder indirecte route tot het 'rememory-en' van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis, en van de historiek van het onderwijs in de Zuid-Afrikaanse literatuur aan Nederlandse universiteiten. Haar uitgangspunt is dat die vroege uitingen van aandacht voor Zuid-Afrika volledig voorbijgingen aan de positie van de zwarten in dat land. Concreet onderzoekt Jansen het complex aan verhalen, fictief of 'feitelijk,' rondom Krotoa, ook 'Eva' genaamd, de inheemse vrouw die als tolk diende voor de eerste Nederlandse nederzetting aan de Kaap, en die in allerlei opzichten model, of symbool, kan staan voor wat in en met Zuid-Afrika gebeurde. Anders dan de geijkte kijk op Krotoa/Eva het wil, nl. dat zij een ondergeschikt "koloniaal object" was, zoals Jansen het stelt, betoogt Jansen dat Krotoa/Eva wel degelijk 'agency' had, d.w.z. dat zij voor zichzelf een rol en een functie uitstekende en daarbinnen ook daadwerkelijk 'haar' zin kon doen. In de recente Zuid-Afrikaanse literatuur van na de apartheid wordt ze ook meer en meer als dusdanig erkend. De ontwikkeling van de literaire visie op de figuur Krotoa/Eva loopt dan ook parallel aan de ontwikkeling die Zuid-Afrika zelf doormaakte en doormaakt. Vanzelfsprekend betreft die parallel ook de evolutie van de visie vanuit Nederland op de Zuid-Afrikaanse literatuur: van een ondergeschoven en verweesde tak van de Nederlandse literatuur tot een zelfstandige 'nieuwe' literatuur met eigen 'agency.'

Tenslotte komen we bij Olf Praamstra die inpikt op de veelgehoorde klacht, of misschien wel het verwijt, dat de Nederlandse literatuur niet voldoende wordt gewaardeerd buiten Nederland, en die betoogt dat het nu net de koloniale en postkoloniale literaturen in de Nederlandse taal zijn die voor een groter gehoor kunnen zorgen, omdat ze aansluiten bij wat de wereld, in het algemeen, dus politiek, sociaal, etc; maar ook cultureel en literair, 'bezig houdt.' Daarmee sluit hij ook aan bij een trend in de hedendaagse literatuurstudie (zoals bijna alles overgewaaid uit de Verenigde Staten) die zich toelegt op 'wereldliteratuur.' Wat in Nederland zelf gebeurt is niet spannend genoeg, betoogt hij – een beetje in het voetspoor van Ton Anbeek die bijna dertig jaar geleden al riep om meer "straatrumoer" in de Nederlandse roman (1981) – om de aandacht te trekken buiten Nederland. De koloniale en postkoloniale Nederlandstalige literatuur echter sluit naadloos aan bij wat ook in de 'grote' Europese literaturen stof doet opwaaien, en wat alom wordt bestudeerd. Anders echter dan ik in mijn openingsalinea's aanstipte, ziet Praamstra in het werk van de tweede generatie Indo-Europese auteurs in Nederland wel degelijk "een eigen postkoloniale

Nederlands-Indische letterkunde." Anders dan de eerste generatie Indo-Europese auteurs, en de bevolkingsgroep waaraan zij een stem gaven, ziet de tweede generatie Nederland niet meer als de 'betere' keuze t.o.v. het voormalige 'land van herkomst.' De tweede generatie ziet zichzelf als "kinderen van migranten – en daardoor verwant aan migrantenkinderen uit andere landen." Net zoals voor die andere migrantenkinderen gold ook voor hen dat "in de houding van de inwoners van het gastland jegens de nieuwkomers de koloniale verhoudingen in een nieuwe vorm terugkeerden." Toch, betoogt Praamstra, "al past de literatuur van de tweede generatie Indische schrijvers in veel opzichten in een internationale stroming, het is vanwege de herkomst van deze auteurs niettemin een typische variant hierin," en daarom "is de studie van de postkoloniale Nederlands-Indische letterkunde tegelijk verhelderend voor de kennis van de postkoloniale literatuur in het algemeen." Deze postkoloniale Nederlands-Indische literatuur biedt de Nederlandse literatuur dus de kans om "een opvallende rol te spelen in een internationale context," of, kortom, om iets bij te dragen aan de "wereldliteratuur."

Met de visie van Praamstra zijn we op precies het tegenovergestelde punt beland van waar de studie van de Nederlandse koloniale literatuur zich gedurende de langste tijd bevond: van een verweesde en grotendeels verwaarloosde tak van de Nederlandse letterkunde is zij nu geworden tot Neerlands literaire hoop in bange dagen!

Bibliografie

- Anbeek, Ton. 1981. "Aanval en afstandelijkheid." *De Gids* 164.2/3. 70-76.
- Beekman, Eric Montague. 1996. *Troubled Pleasures: Dutch Colonial Literature from the East Indies, 1600-1950*. Oxford and New York: Oxford University Press.
[Vertaling in het Nederlands: *Paradijzen van weleer: Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950*. Amsterdam: Prometheus, 1998].
- D'haen, Theo, red. 2002. *Europa buitengaats: Koloniale en postkoloniale literaturen*. 2 dln. Amsterdam: Bert Bakker.
- Glissant, Edouard. 1981. *Discours antillais*. Paris: Seuil. [Vertaling in het Engels: *Caribbean Discourse*. Trans. J. Michael Dash. CARAF Books. Charlottesville, NC: University Press of Virginia, 1989].
- Morrison, Toni. 1987. *Beloved*. New York: New American Library.
- Nieuwenhuys, Rob. 1978. *Oost-Indische Spiegel: Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot heden*. Amsterdam: Em. Querido.
- Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Pantheon.